

ANNA MARIA
VAN SCHURMAN

Verhandeling over
de aanleg van vrouwen
voor de wetenschap

Vertaling

RENÉE TER HAAR

Inleiding

ANGELA ROTHAAAN

Samenstelling

JACOB BOUWMAN

NOORDBOEK FILOSOFIE

Dit boek kwam tot stand met steun van
Vereniging Vrienden van de ISVW

© 2021 Noordboek

Auteur Anna Maria van Schurman
Originele titel Dissertatio de ingenii muliebris
ad doctrinam \varnothing meliores litteras aptitudine
Originele uitgever Elsevier, Leiden 1641

Samenstelling Jacob Bouwman
Inleiding (nieuw bewerkt voor deze uitgave) Angela Roothaan
Vertaling (nieuw bewerkt voor deze uitgave) Renée ter Haar
Boekverzorging René van der Vooren

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige
andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toe-
stemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234,
8400 AE Gorredijk, Nederland — info@noordboek.nl.

ISBN 978 90 5615 767 8 | NUR 745

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

INLEIDING

Van Schurman: een feministe avant la lettre? 7
Angela Roothaan

VERHANDELING OVER DE AANLEG VAN VROUWEN VOOR DE WETENSCHAP 55

Voorwoord van de vertaler 57
Renée ter Haar

Johan van Beverwijck aan de edele
en geleerde Anna Maria van Schurman 59

Aan de lezer 63

Een praktisch probleem 65

Een paar brieven over hetzelfde thema 83

Inleiding

Van Schurman: een feministe avant la lettre?

ANGELA ROTHAAAN

Iedereen kent wel de foto's van de 'suffragettes', die nog maar honderd jaar geleden met uiteindelijk succes de straat opgingen voor vrouwenstemrecht. In ons land is Aletta Jacobs (1854–1929) tamelijk bekend, de eerste vrouw die een universitaire graad behaalde. Zij bleef net zolang brieven schrijven en verzoeken doen, tot aan de minister toe, tot zij uiteindelijk tot de medische studie werd toegelaten. Later speelde zij ook een rol in de internationale beweging voor vrouwenrechten. Toch is het niet zo dat vrouwen pas een eeuw geleden tot het besef kwamen dat er iets niet klopte aan de opvattingen van mannen over het 'wezen der vrouw', dat haar vanwege haar zwakke gestel en gebrek aan rationele vermogens beperkte tot kinderverzorging en ongeschoold werk. Overzichtswerken over de geschiedenis van het denken van vrouwen laten zien dat in alle eeuwen waarin vrouwen een mindere positie in de maatschappij toebedeeld kregen, zij ook hun stem hebben laten horen om blijk te geven van hun gelijke vermogen tot denken en studeren.¹

Feminisme, als strijd voor sociale gelijkwaardigheid en wettelijke gelijkheid van mannen en vrouwen, is in alle tijden en maatschappijen aanwezig waar ongelijkwaardigheid en

ongelijkheid de norm zijn (geweest). Waarbij moet worden aangetekend dat feministes uit diverse tijdperken natuurlijk hebben geschreven vanuit de eigenaardigheden en invalshoeken van de periode waarin zij leefden. Het maakt nogal wat uit of je vrouw bent in een feodale standenmaatschappij of bijvoorbeeld tijdens het begin van het industriële tijdperk. Ondanks grote historische verschillen is het toch mogelijk om door de tijd heen overeenkomsten te zien in geschriften die we als feministisch kunnen kenmerken. Vanuit een dergelijke invalshoek kunnen we ook de *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor de wetenschap* van Anna Maria van Schurman (1607–1678) als een feministisch traktaat beschouwen. In dat geschrift probeert zij de vooroordelen aan te pakken waardoor het vrouwen in haar tijd onmogelijk werd gemaakt om net als mannen hun verstand te ontwikkelen.

De *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam & meliores literas aptitudine*, zoals het werk in de oorspronkelijke Latijnse versie heet, werd in 1641 uitgegeven met een voorwoord (in de vorm van een brief aan de schrijfster) van de destijds bekende arts Johan van Beverwijck. Ook werden in de uitgave enkele brieven over hetzelfde onderwerp en verschillende lofdichten op Van Schurman opgenomen. Volgens het voorwoord volgt deze uitgave op een slechte Parijse roefdruk uit 1639, die enkel de brieven moet hebben omvat.² Het was zeker niet in een opwelling dat Van Schurman zich aan het schrijven van dit traktaat had gezet. Zoals blijkt uit haar briefwisseling met André Rivet (1572–1651), was zij al langer bezig met het vraagstuk van wetenschapsbeoefening door vrouwen. Reeds vanaf 1632 correspondeerde zij over de kwestie met deze Leidse hoogleraar. Aan een tot vrouwen gericht boek over goede tijdsbesteding (wetenschap) werkte ze al in 1613.³ In 1636 had zij bovendien op niet mis te verstane wijze de aandacht gevestigd op het thema ‘vrouwen

en wetenschap' in haar lofdicht ter ere van de oprichting van de universiteit van Utrecht.⁴ Dit lofdicht werd destijds in allerlei Europese kranten afgedrukt, en lokte in binnen- en buitenland tal van reacties uit.

De *Verhandeling* kende een vrij grote verspreiding, in ieder geval onder het geleerde (het Latijn machtige) publiek. Na de uitgave van 1641 werd zij in 1648 herdrukt in een eveneens Latijnse uitgave van diverse van Van Schurmans werken, getiteld *Opuscula*. Deze uitgave beleefde vervolgens zeven herdrukken. Daarnaast werd het werk in 1646 in een Franse vertaling uitgegeven en in 1659 in een Engelse.⁵

De *Verhandeling* is heel duidelijk vanuit een betrokken positie geschreven. Van Schurman zelf had, dankzij de steun van haar ouders en van geleerde vrienden, een voor een vrouw van haar tijd ongewone, zelfs fenomenale mate van geleerdheid bereikt. Ze beoefende de schilderkunst, maakte muziek, en bestudeerde theologische, filosofische en medische werken. Om haar studies grondig te kunnen doen had zij naar verluidt niet alleen Grieks en Latijn geleerd, maar tevens Hebreeuws, Arabisch, Syrisch, Aramees en Ethiopisch. Maar, begaafd en leergierig als ze was, stuitte ze tijdens haar studies op maatschappelijke grenzen. Haar studeren en schrijven waren geheel en al een privé-initiatief. Openbaar optreden, bijvoorbeeld als docent, of financiële waardering voor haar inspanningen zaten er bijvoorbeeld niet in. Wilde zij een kring van discussiepartners hebben, zoals elke wetenschapper die nodig heeft, dan was zij geheel afhankelijk van door haarzelf onderhouden persoonlijke contacten. Nog belangrijker is dat van dit alles hoogstwaarschijnlijk helemaal niets was gekomen als haar talent niet op jonge leeftijd was ontdekt en gestimuleerd door haar vader.

Natuurlijk waren er andere vrouwen als zij. Vrij bekend onder filosofen is Van Schurmans vriendin Elisabeth van de Palts (1618–1680), vooral vanwege haar uitgebreide brief-

wisseling met René Descartes. Toch bleven dergelijke ontwikkelde vrouwen uitzonderingen. Misschien vormden de moeilijkheden die het zijn van een uitzonderingsgeval met zich meebrachten wel de belangrijkste achtergrond van Van Schurmans betrokken perspectief. Haar opmerking in de *Verhandeling* dat het zeer belangrijk is voor een ontwikkelde vrouw dat zij haar seksegenoten ook probeert te verheffen, lijkt niet toevallig. Als uitzonderingsgeval blijf je immers altijd tegen beperkingen oplopen. Zeer sterk moet zij ervaaren hebben dat de bewondering van anderen wel eens een deur kan openen, maar dat die bewondering ook kan neerkomen op een galante vorm van opsluiting. Als een eigenaardigheid, als een soort vrouw met de baard apart geplaatst worden, maakt het niet gemakkelijker om serieus genomen te worden. Rivet onderkent in een van zijn brieven het verlangen bij Van Schurman om juist geen uitzonderingsgeval te zijn, om het als een verkeerd verlangen vervolgens krachtig van de hand te wijzen.⁶ Hij acht het een goede zaak dat er maar weinig ontwikkelde vrouwen zijn,

[...] niet omdat ze misschien niet met meer zouden kunnen zijn, maar omdat het én niet van nut is én niet in het belang van de staat is; en omdat wat bij mannen gemeengoed moet zijn, bij vrouwen, als we kijken naar het belang voor staat en kerk, minder vaak voorkomt en eigenlijk een wonder is [...].⁷

Tegen een dergelijke discriminerende verheffing tot wereldwonder lijkt Van Schurman in haar *Verhandeling* impliciet in te willen gaan. Keer op keer betoogt ze dat het heel gewoon is dat vrouwen een verstand hebben en willen studeren. In een haast eentonige herhaling komt steeds wanneer zij een vooroordeel bespreekt de constatering terug: 'Het beoefenen

van de wetenschap is geschikt voor vrouwen.' Zij lijkt geen ophef te willen maken, maar de zaak als iets volstrekt vanzelfsprekends geaccepteerd te willen krijgen. Haar betoog krijgt daardoor een bescheiden toon. Zij beklimt om het zo te zeggen, niet de barricaden, maar tracht haar lezers te overtuigen van de intelligentie van vrouwen als gegeven.

Deze toon is echter geheel niet in overeenstemming met de omstandigheden in Van Schurmans tijd. Het is enerzijds wel zo dat zij in haar opvattingen niet alleen stond. Er waren wel degelijk meerdere ontwikkelde mannen en vrouwen die vonden dat de achterstelling van vrouwen op wetenschappelijk gebied onterecht was. Ook werden er — zoals we later nog zullen zien — zowel door mannen als door vrouwen feministische traktaten geschreven. Men kan zelfs zeggen dat de gelijkstelling van vrouwen in bepaalde intellectuele kringen een modieus onderwerp was. Daar staat tegenover dat bijna alle 'grote' denkers, dat wil zeggen de filosofen wier werk door de eeuwen heen zo invloedrijk is gebleven dat het vandaag de dag nog steeds het onderwijsprogramma van studenten filosofie vult, zich tegen deze feministische beweging hebben afgezet.⁸ Zo gaf Spinoza (1632–1677) aan het eind van zijn leven in zijn *Politiek traktaat* de redenen waarom vrouwen in een democratie geen passief of actief kiesrecht zouden moeten krijgen. Ten eerste geldt volgens hem voor vrouwen hetzelfde als voor dienstknechten en kinderen, namelijk dat ze afhankelijk zijn van meesters, mannen of ouders, en daarom geen onafhankelijk oordeel kunnen geven. Bovendien is hier volgens hem geen sprake van een toevallige en ophefbare toestand. Hij meent te moeten concluderen dat vrouwen van nature zwakker zijn dan mannen, want waren zij dat niet, dan zouden zich ook wel staten ontwikkeld hebben waarin vrouwen aan de macht zijn en waarin mannen beperkt worden in hun mogelijkheden.

Spinoza was niet de enige die er dit soort ideeën op nahield, want ook bij Locke en later bij bijvoorbeeld Jean-Jacques Rousseau zijn dergelijke uitspraken te vinden. Helaas waren zij tegelijkertijd juist denkers die grote invloed hebben gehad vanwege hun in een algemene zin (wanneer men de zaak van vrouwen buiten beschouwing zou kunnen laten) sociaal en politiek vernieuwende gedachten.⁹ Uit het gegeven dat juist zij zich tegen de zaak van vrouwen hebben gekeerd, moge blijken dat het zeventiende-eeuwse feminisme tegen een te sterke stroom heeft moeten oproeien. Hieruit kan verklaard worden dat de *Verhandeling* van Van Schurman in vergetelheid is geraakt.

In onze tijd is enerzijds het beoefenen van wetenschap door vrouwen als zodanig algemeen geaccepteerd, maar blijft anderzijds de doorstroom van vrouwen naar posities als hoogleraar of onderzoeksdirecteur nog steeds ver achter.¹⁰ Daarom lijkt Van Schurman nu een speciale betekenis te krijgen: die van een roepende in de woestijn, die vraagt om een onrechtvaardigheid teniet te doen en daarmee latere ontwikkelingen lijkt te hebben aangekondigd. In een dergelijk licht is het van groot belang om haar tekst opnieuw te lezen en te bestuderen. Niet alleen vanuit een historische interesse, maar ook vanuit een bezinning op de verschillende inzetten door de eeuwen heen van de strijd voor de gelijkberechtiging van vrouwen. Vanuit een dergelijke bezinning kan namelijk een perspectief gevonden worden om de verworvenheden van onze huidige cultuur en de punten waarop zij nog tekortschiet, kritisch te evalueren. Aan het eind van deze inleiding zullen we zien hoe we tot zo'n perspectief kunnen komen. Maar eerst is het van belang om meer duidelijkheid te krijgen over de persoon van Van Schurman en waardoor haar strijd gedreven werd.

Het leven van 'een uitzonderlijk
geleerde vrouw'¹¹

In haar *Verhandeling* noteert Van Schurman dat het beoefenen van wetenschap vooral een passende bezigheid is voor vrouwen die veel vrije tijd hebben, hetzij omdat ze ongehuwd zijn, hetzij omdat ze de diensten van personeel kunnen betalen. Bemiddeld moeten zulke vrouwen haast vanzelfsprekend zijn, omdat zorgen om het dagelijks brood hen natuurlijk niet van de wetenschap moeten afleiden. Al deze dingen golden voor haarzelf. Zij bleef ongehuwd en was niet onbemiddeld. Bovendien stamde ze uit een 'deftige' familie, waarin niet alleen algemene ontwikkeling, maar ook de serieuze wetenschap (met name de theologie) in hoog aanzien stond.

In 1607 werd Anna Maria in Keulen geboren. Haar vader, Frederik van Schurman, was als kind met zijn rijke ouders vanuit Antwerpen naar die stad gekomen. Vanwege de Spaanse bezetting was het voor hen als overtuigd gereformeerden onmogelijk geworden om in Antwerpen te blijven. Zoals veel andere families uit de Nederlanden trokken zij naar het relatief tolerante Keulen. Anna Maria's moeder, Eva von Harff, behoorde tot de Duitse adel. In Duitsland werd ook vader Van Schurman, samen met zijn broers, in de adel opgenomen. Anna Maria had drie broers, van wie de jongste reeds als kleuter overleed. In haar verdere leven speelt vooral haar broer Johan Godschalk (ca. 1605–1664) een grote rol. Later, als hun beide ouders overleden zijn, blijven zij (tot Johan Godschalks dood) samenwonen.

Hoewel Anna Maria's ouders hun gezin in Keulen gesticht hadden, werd hen op zeker moment ook in deze stad de grond te heet onder de voeten en trokken ze er weg. Eerst woonden ze tijdelijk op een kasteeltje van de familie Von

Harff in Schleiden. Rond 1613, als Anna Maria nog een kind is, verhuist de familie naar het vrije Utrecht om in 1623, als Johan Godschalk aan zijn medicijnstudie gaat beginnen, naar Franeker te vertrekken. Ook vader Van Schurman zelf schrijft zich in aan de universiteit van Franeker, om de colleges van de Engelse theoloog Amesius (1576–1633) te volgen.¹² Hij overlijdt nog in hetzelfde jaar. Op zijn sterfbed laat hij zijn dochter beloven om nooit te trouwen.

Het feit dat Anna Maria uit een adellijke en welgestelde familie kwam, maakte het haar later in haar leven gemakkelijk om contacten te leggen met mensen uit hogergeplaatste kringen. Zo onderhield zij niet alleen een levenslange vriendschap met Elisabeth van de Palts, de dochter van de Winterkoning, maar had zij ook contact met de zuster en met de echtgenote van de Engelse koning Karel I.¹³

Door haar ouders werd Anna Maria gestimuleerd om zich in zeer brede zin te ontwikkelen: behalve in de tweedimensionale en driedimensionale portretkunst oefende zij zich in kunstzinnig borduurwerk, in het graveren van glas, en in zang en instrumentale muziekbeoefening. Verder was schoonschrijven een van haar liefhebberijen. Waarschijnlijk was haar artistieke en handvaardige vorming hiermee nog niet uitgeput. Op het intellectuele vlak werd Van Schurman vooral gestimuleerd door haar vader, die samen met een huisleraar zijn kinderen zelf thuis onderrichtte. Als klein kind leerde zij aanvankelijk alleen Frans, vanaf haar elfde ook Latijn. Die laatste taal verschaft haar vervolgens toegang tot een deel van de antieke dichters en filosofen. Ook schijnt ze reeds op jonge leeftijd met het Grieks begonnen te zijn. De studie van diverse, voornamelijk dode, talen neemt later een groot deel van haar tijd in beslag. Het doel van deze studies was om de Bijbel in diverse oertalen te kunnen bestuderen. Dit laatste leidt ons tot de invalshoek waarvoor Van Schurmans opvoeding bepaald werd. Een goede

godsdienstige en spirituele vorming vonden haar ouders van het grootste belang. Bij de vorming van de kinderen staan religie, studie en kunstbeoefening broederlijk naast elkaar. De eigen ontwikkeling en de dienst aan God en aan de naaste worden niet met elkaar in strijd geacht, integendeel, zij worden geacht elkaar te versterken.

Na het overlijden van de vader keert het gezin weer naar Utrecht terug. Vanaf die tijd groeien Anna Maria's contacten met vooraanstaande personen uit de literaire kringen van de Republiek, zoals Jacob Cats (1577–1660) (met wie zij overigens al eerder contact had) en Constantijn Huygens (1596–1687). Nu gaat zij zich ook echt manifesteren als artistieke persoonlijkheid en als talenwonder. Zoals gezegd verschaft het gedicht dat ze in 1636 schrijft ter ere van de stichting van de Utrechtse universiteit haar vervolgens ook internationale bekendheid. De slotregels van dat gedicht drukken het feministische verlangen uit, dat nog enkele eeuwen op vervulling moest wachten: 'Maar, vraag je misschien, wat heb je op je hart? Wel, vrouwen worden niet tot de universiteit toegelaten.' Ze heeft dan inmiddels ook een goede relatie met de Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius, die haar toestaat om, vanachter een schot, zijn colleges bij te wonen.¹⁴ Hiermee wordt zij de eerste vrouw in ons land die, zij het op informele basis, toegang krijgt tot de universiteit.¹⁵

In 1637 sterft haar moeder, waarna de huishouding wordt uitgebreid met twee oudere tantes van moeders kant. Deze blijven tot hun dood (bijna twintig jaar later) bij Anna Maria en haar broer wonen. Nadat er enige verkoeling is opgetreden tussen Anna Maria en de Utrechtse gereformeerde gemeenschap, verhuizen zij in 1660 gevierden naar het dorpje Lexmond bij Vianen, waar de tantes overlijden. Twee jaar later is Van Schurman al weer terug in Utrecht. In 1661 was Johan Godschalk naar Zwitserland getrokken om, net als zijn